

МИЛЛИЙ АЗЛЫКЪЛАРНЫНЪ ИЧТИМАЙ-СИЯСИЙ АЯТТА СЕМЕРЕЛИ ИШТИРАКЛЕРИНЕ ДАИР ЛУНД ТЕВСИЕЛЕРИ ВЕ ОЛАРНЫНЪ ТАФСИЛЯТЛЫ ИЗААТЛАРЫ

1999 сенеси сентябрь айы.

Бу рисаледен эр анги малюматны копия этмек ве таркъатмакъ акъкъынъыз бар, менбасыны косьтерсенъиз сизге миннетдар олурмыз. Оригиналнынъ метни Этносларара мунасебетлер боюнджа фонд тарафындан инглиз тилинде тертип этилип нешир олунгъан эди, ISBN 90-7598905.

Къошма малюмат алмакъ ичюн ашагъыдаки адреске мураджаат эте билесинъиз:

Project Unit

Pffice of the High Comissioner on National Minorities Prinsessegracht 22

2514 AP The Hague

Tel: +31 (0)70 312 5555

Fax: +31 (0)70 3465213

E-mail: pu@hcnm.org

МУНДЕРИДЖЕ

КИРИШ.....
**МИЛЛИЙ АЗЛЫКЪЛАРНЫНЪ ИЧТИМАЙ-СИЯСИЙ АЯТТА СЕМЕРЕЛИ
ИШТИРАКИНЕ ДАИР ЛУНД ТЕВСИЕЛЕРИ**.....

I. УМУМИЙ ЭСАСЛАР.....

II. КЪАРАР КЪАБУЛ ЭТЮВДА ИШТИРАК ЭТЮВ .....

- A) Меркезий укюмет севиесиндеки механизмлер
- B) Сайлавлар
- C) Региональ ве махаллий севиездеки механизмлер
- D) Меслеат ве консультатив органлары

III. ОЗЪ-ОЗЮНИ ИДАРЕ ЭТЮВ

- A) Территориаль олмагъан механизмлер
- B) Территориаль механизмлер

IV. ГАРАНТИЯЛАР

- A) Анаяса ве укьукъ гарантиялары
- B) Укьукъый имае

**МИЛЛИЙ АЗЛЫКЪЛАРНЫНЪ ИЧТИМАЙ-СИЯСИЙ АЯТТА СЕМЕРЕЛИ
ИШТИРАКИНЕ ДАИР ЛУНД ТЕВСИЕЛЕРИНЕ БЕРИЛЬГЕН ТАФСИЛЯТЛЫ
ИЗААТЛАР**

I. УМУМИЙ ПРИНЦИПЛЕР.....

II. КЪАРАР КЪАБУЛ ЭТЮВДА ИШТИРАК ЭТЮВ.....

- A) Меркезий укюмет севиесиндеки механизмлер
- B) Сайлавлар
- C) Региональ ве махаллий севиездеки механизмлер
- D) Меслеат ве консультатив органлары

III. ОЗЪ-ОЗЮНИ ИДАРЕ ЭТЮВ

- A) Территориаль олмагъан механизмлер
- B) Территориаль механизмлер

IV. ГАРАНТИЯЛАР

- A) Анаяса ве укьукъ гарантиялары
- B) Укьукъый имае

КИРИШ

Авропада телюкесизлик ве эмеқдашлыкъ боюнджа тешкилят (АТЭТ) «конфликтлернинъ мумкюн олдугъы къадар энъ башлангъыч баскъычларында огюни алуvgъа ярдым этмек» макъсадынен 1992 сенеси июль айында Хельсинкиде къабул эткен къарарына бинаэн Миллий азлыкъларнынъ ишлери боюнджа Баш комисар левазимини тесис этти. Бу адым эксериетле сабыкъ Югославияда мейдангъа кельген вазиятке бир джевап олды, чюнки, базыларнынъ фикрине коре, бойле вазиятнинъ Европанынъ, хусусан демократик къурулушына кечаяткъан дигер девлетлеринде текрарланмакъ, ве бойледже янғы Авропа ичюн 1990 сенеси ноябрьде девлет ве укюмет рехберлери тарафындан къабул этильген Париж хартияси иле ифаделенген барыш ве рефахиятке иришмек умютлерине сонъ бермек телюкеси бар эди. 1993 сенеси январь 1-де АТЭТнинъ миллий азлыкъларнынъ ишлери боюнджа ильк Баш комисары (МАБК) оларакъ Макс ван дер Стул бельгиленди. Парламент векили, Нидерланднынъ тыш ишлери назире, Бирлешкен Миллетлер Тешкиляты (БМТ) янында даимий темсильджиси оларакъ чалышкъанда ве йылларджа девам эткен укюк къорув аркетлери саесинде эльде эткен зенгин теджрибесине базанаракъ о, чешит Авропа девлетлерининъ меркезий укюмет органларынен миллий азлыкълар арасыдаки давалар кергинликни догъура биледжек деген фикриге келе ве бойле бир чокъ вазиятлерни огренип башлай. «Сессиз дипломатия»нынъ усулларынен сияхланаракъ МАБК онларнен шу джумледен Албания, Маджаристан, Къазахстан, Латвия, сабыкъ Югославия джумхуриети олгъан Македония, Романия, Словакия, Украина, Хырватистан ве Эстония киби девлетлердеки проблемлернинъ чезильмесине къошулды. Биринджи невбетте о, бунынъ киби девлетте чокълукъны дигеринде исе азлыкъны тешкиль эткен халкъларнынъ я да этник группаларнынъ векиллерине алякъалы ве, бойледже, девлетлер арасында кергинликнинъ ве атта конфликтнинъ потенциал менбасы олгъан, эки девлетнинъ менфаатларына токъунгъан алларгъа озь дикъкъатыны джелъп этти. Затен, бойле кергинликнинъ нетиджелери кечмиште бир чокъ нокътаиназардан Авропа тарихынынъ кетишатыны бельгилей эдилер. МАБК миллий азлыкъларнен мунасебетлерде мевджут олгъан кергинликлер проблеминен мустакъиль, битараф ве эмеқдашлыкъкъа азыр олгъан бир тараф оларакъ огъраша. Ве кендисине незарет этиджи вазифелери берильмегенине бакъмадан о, озь талили ичюн аркет нокътасы оларакъ къулангъан, ве онынъ такъдим эткен муайен тевсиелерининъ негизини тешкиль эткен, бутюн девлетлер тарафындан танылгъан халкъара нормаларгъа эсаслана. Бу мунасебетнен бутюн АТЭТ девлетлерининъ узерлерине алгъан меджбуриетлерини – бу джумледен IV-къысмында миллий азлыкъларгъа аит нормалар тавсиятлы суретте беян этильген ве Бешериет ольчулери боюнджа конференциянынъ Копенгагенде къабул эткен весикъасынен 1990 сенеси мувафыкълаштырылгъан меджбуриетлерини козь огюне алмакъ муимдир. АТЭТке иштиракчи олгъан бутюн девлетлер де инсан акълары боюнджа ве шу джумледен Бирлешкен Миллетлер Тешкиляты черчивесинде къабул этильген миллий азлыкъларнынъ акълары боюнджа меджбуриет ташыйлар; АТЭТ девлетлерининъ буюк бир чокълугъы Авропа Кенъешининъ нормаларына да багълыдыр.

Алты йылдан зияде бир муддет ичинде буюк гъайрет талап эткен ишни эда этер экен, МАБК огърашмагъа сыра тюшкен бир чокъ девлетлерде токътамайып дикъкъатны джелъп эткен бир сыра меселе ве мевзуларнынъ устюни ача бильди. Оларнынъ арасында, миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ озьгюнлигини сакълап къалмакъ ве инкишаф эттирмек ичюн айрыджа бир эмиетке малик олгъан миллий азлыкъларнынъ векиллерининъ тасиль меселелери ве тиллерининъ къуланувына даир проблеми бардыр. АТЭТ больгесинде миллий азлыкъларнынъ аит акъларыны догъру ве изчен суретте омюрге кечирмек ве бу ёнелиште конкрет вазифелерни эда этмек макъсадынен МАБК, 1993 сенесинде тешкиль олунгъан укюметтен тыш тешкилят – Этносларара мунасебетлер фондуна *Миллий азлыкъларнынъ тасиль саасында акъларына даир Гаага тевсиелери*

(1996 сенеси) ве *Миллий азлыкъларнынъ лисаний акъларына даир Осло тевсиелери* (1998 сенеси) адлы эки тевсие пакетини ишлеп чыкъмакъ ичюн халкъара джемаатчылыкъ тарафындан танылгъан эки группа мустакъиль экспертлерни топламакъ риджасы иле мураджаат этти. Шу тевсиелернинъ экиси де бундан сонъ бир сыра девлетлернинъ ёлбашчылары ве къанун япыджылары тарафындан бир нумюне оларакъ къулланылды. Тевсиелернинъ метни (бир къач тильде) Этносларара мунасебетлер фондундан бедава алына билир.

Баш комиссар бир сыра вазиятте дефаларджа мураджаат эткен учюнджи мевзу, бу миллий азлыкъларнынъ девлет идаресинде иштиракининъ семерели шекиллерине аиттир. АТЭТке иштиракчи девлетлерининъ бу саада туткъан позициялары ве теджрибеси акъкъында билгилерни топламакъ ве оларгъа озь теджрибелеринен пайлашмакъ ичюн имкян догъурмакъ макъсадынен МАБК ве АТЭТнинъ Демократик муэссеселер ве инсан акълары боюнджа бюросы бутюн АТЭТ мемлекетлери ве аит халкъара тешкилятларнынъ иштиракинен «Идаре амелияти ве джемаатчылыкънынъ иштираки: чешитлилик шараитинде интеграция» мевзулы конферцияны кечирмек къарарына кельдилер. Ишбу конференция Исвечре конфедрациясы тарафындан 1998 сенеси октябрь 18–20-де Локарнода отъкерильди. Конференциянынъ нетиджелери боюнджа къабул этильген беянатта онынъ реиси музакере этильген мевзуларнынъ къыскаджа хулясаларыны билдирди ве «джемиетни, онынъ бутюн чешитлиликлеринен берабер умумдевлет интеграциясына алып кельген ве миллий азлыкъларнынъ семерели иштиракинен девлетни идаре этюв чешит-тюрлю концепциялары ве оптималь механизмлерини озь ичине къаврап алгъан конкрет адымларны девам эттирильмеси» арзуландыгъыны къайд этти. Бу макъсаднен МАБК Этносларара мунасебетлер фондуна Рауль Валленберг адына Инсан акълары ве гуманитар укьукъ институтынен бераберликте тевсиелерни ишлеп чыкъмакъ ве аит халкъара стандартлар эсасында мухтемель альтернативаларны белгилемек ичюн халкъара аланда танылгъан бир группа мустакъиль экспертлерни топламакъ риджасында булунды.

Экспертлернинъ тевсиелер метнининъ сонъ дефа мувафыкълаштырылмасына багъышлангъан екюнлейиджи корюшюви Исвечте Лунд шеэринде олып кечти ве анда къабул этильген *Миллий азлыкъларнынъ ичтимаий-сиясий аятта семерели иштиракине даир Лунд тевсиелери* мезкюр тешеббюсининъ нетиджелерини тешкиль этти. Экспертлер арасына бу саада ихтисас корьген халкъара укьукъчылар, анаясалы къурулуш ве сайлав системаларынен огърашкъан сиясетшынаслар ве миллий азлыкъларнынъ проблемлерини огренген социологлар бар эди. Ашагъыда, башында Рауль Валленберг адына Институтнынъ мудири Гудмундур Альфредссон булунгъан группа иштиракчилерининъ джедвели берильмектедир:

Рауль Валленберг адына инсан акълары ве гуманитар укьукъ институтынынъ (Лунд университети) директоры проф. Гудмундур Альфредссон; Оксфорд университетининъ девлет идареси кафедрасынынъ профессору Вернон Богданор (Буюкбритания); Белграддаки Инсан акълары меркезининъ директоры проф. Воин Димитриевич (Югославия); Норвегия Инсан акълары институтынынъ уйкен ильмий хадими д-р Асбьёрн Эйде (Норвегия); проф. Яш Гхай (Кения); Гонконг университетининъ джемиет укьукъы профессору сэр Ю. К. Пао; Тафтс университетининъ Флетчер адына укьукъ ве дипломатия факультетининъ халкъара укьукъ профессору Херст Хэннем (АКЪШ); Халкъара демократия ве сайлавларгъа къолтутув институтынынъ директоры Петер Харрис (Дженюбий Африка Джумхуриети); Рур университети (Бохум) гуманитар укьукъ ве барышыкъкъа къолтутувнынъ укьукъий джеэтлири факультетининъ деканы д-р Ганс-Иахим Хайнтсе (Алмания); халкъара укьукъ профессору, Къудустаки еудий университети янынъда Авропа институты коллегиясынынъ реиси Руфь Лapidот (Исраиль); Лондон университети янынъдаки Кингс-колледжнинъ халкъара укьукъ кафедрасынынъ профессору Рейн Мюллерсон (Эстония); «Азлыкълар ве граждaнлар» фондунинъ (Миллий азлыкъларнынъ акълары боюнджа группа) директоры Шарлотта Пфулорова

(Словакия); Техас университетининъ халкъара укьукъ профессоры Стивен Ратнер (АКЪШ); Нотрдам университетининъ девлетни идаре этюв кафедрасынынъ доценти д-р Эндрю Рейнолдс (Буюкбритания); Каталония виляетининъ Каталон социолингвистикасы институтунинъ директоры Мигель Струбелл (Испания ве Буюкбритания); Академик университетнинъ граждан укьукъы профессоры Або Маркку Сукси (Финляндия); Люблян университетининъ халкъара укьукъ профессоры Данило Тюрк (Словения); Мердок университетининъ уйкен укьукъ оджасы, Инсан акълары ве этник конфликтлернинъ огюни алув боюнджа Асия-Тынч океан меркезининъ директоры д-р Фернан де Варенн (Канада); Полония илимлер академиясынынъ Инсан акълары боюнджа Познаньдаки меркезининъ директоры проф. Роман Верушевский (Полония).

Азлыкъларнынъ акълары саасында мевджут олгъан нормалар инсан акълары аланына аит олгъанындан долайы, экспертлер озь чалышмаларында девлетлер тарафындан инсан акъларына даир бутюн меджбуриетлери насыл кутюльгенини бакъып чыкътылар. Бунынъ киби де олар бутюн инсан акълары ве ахырки нетиджеде мусавийлик шараитлеринде эр бир шахыснынъ сербест ве толу инкишаф этмесини теминлемек керек, деген анылауен ёлбашчылыкъ алдылар. Бунъа уйгъун оларакъ, граждан джемиети ачыкъ ве арекетчен олмалы ве, демек, бутюн адамларны, шу джумледен миллий азлыкъларгъа аит олгъанларны бирлештирмели, деп тахмин этиле эди. Идаре этювнинъ оптималь демократик амелияты бутюн эалининъ менфаатлары ве ихтияджларына джевап бермек кереклигинден долайы, бутюн мемлекетлерининъ укюметлери девлет къарарларыны къабул эткенлеринде, шу къарарларнынъ акъибетлерини озь узерлеринде сезген адамлар оларнынъ къабул этилювинде иштирак эте бильмелери ичюн максималь имкянлар яратмагъа ынтылгъанлары арекет нокътасы сыфатында къабул этильди.

Лунд тевсиелерининъ макъсады, даа эвель Гаага ве Ослода къабул этильген тевсиелерининъ макъсады киби, девлетлернинъ, миллий азлыкъларнен мунасебетлериндеки кергинликни эксильткен ве бойледже конфликтлернинъ огюни алмагъа ярдым эткен муайен тедбирлер корьмелерини рагъбетлендирмек ве къолайлаштырмакътыр. МАБКнынъ баш макъсады иште бундан ибареттир.

Миллий азлыкъларнынъ ичтимаий аятта семерели иштираки акъкъында Лунд тевсиелери, МАБК тарафындан бакъылгъан вазиятлерге алякъасы олгъан, азлыкъларнынъ акълары саасында ве башкъа саалардаки эр кес тарафындан танылгъан нормаларнынъ мундериждесини нисбетен саде тильнен анылатмакъ ве деталлештирмекнинъ бир тешеббюсини тешкиль этмектедирлер. Тевсиелерде бу нормаларнынъ ачыкъ демократик девлетлерде бир тарзда татбикъ этильмесине махсус догърултылгъан тефсири берильген. Йигирми дёрт тевсиелден ибарет олгъан такъым, умумий эсаслар, къарарларнынъ къабул этильмесинде иштирак этюв, озь-озюни идаре этюв ве ичтимаий аятта иштиракнинъ семерели шекиллерини теминлемеге имкян берген тедбирлерге багъышлангъан дёрт фасылны ичине ала. Концептуаль нокътаи-назардан Лунд тевсиелери эки эсас ёнелиш боюнджа къурулалар: умумен девлет идаресинде иштирак этюв ве махаллий я да ички характердеки базы бир ишлеринде озь-озюни идаре этюв. Бунда энди белли олгъан чешит-тюрлю схемалар да ола билерлер. Базы тевсиелер мунасебетинен оларнынъ альтернатив вариантлары кетириле. Бутюн тевсиелер I-къысымда беян этильген умумий эсасларгъа коре тефсир этильмели. Эр бир тевсие боюнджа даа тафсилатлы анылатмаларны изаатларда тапмакъ мумкюн. Изаатларда аит халкъара нормаларгъа има этиле.

МИЛЛИЙ АЗЛЫКЪЛАРНЫНЪ ИЧТИМАИЙ-СИЯСИЙ АЯТТА СЕМЕРЕЛИ ИШТИРАКИНЕ ДАИР ЛУНД ТЕВСИЕЛЕРИ

УМУМИЙ ПРИНЦИПЛЕР

1. Миллий азлыкъларнынъ ичтимаий-сиясий аятта семерели иштираки барышсевер демократик джемиетнинъ энъ эмиетли теркибий унсурларындан биридир. Авропада ве

онынь тышында топлангъан теджрибе девлетлернинь бойле иштиракни рагъбетлендирмек ичюн чокъ кере миллий азлыкъларнынь менфаатларыны теминлеген махсус механизмлерни яратмакъ зорунда къалгъанларыны косьтере. Ишбу тевсиелернинь макъсады миллий азлыкъларнынь озьгюнликлерини ве хусусиетлерини сакълап къалмагъа имкян беререк, умумдевет аятына джелъп этильмелерини къолайлаштырмакъ ве бойледже девлетнинь керекли идаресине ве арази бутюнлигининь сакъланмасына хызмет этмектир.

2. Ишбу тевсиелер, халкъара укьукънынь миллий азлыкъларнынь ичтимаий-сиясий аятта иштирак этмек акъларына ве дигер сиясий акъларына нисбетен татбикъ этильген инсан дегерлигини урьмет этюв, акълар мусавийлиги ве дискриминация этильмемеси киби башлыджа принциплер ве нормаларгъа эаслана. Девлетлер арасында танылгъан инсан акъларыны ве граждан джемиетининь барыш ве рефахиет ичинде эр тарафлама инкишафыны темин эткен къанунларнынь устюнлигини урьмет этмек девлетлернинь борджудыр.

3. Азлыкъларнынь ичтимаий-сиясий аятта семерели иштиракини теминлеген махсус муэссеселер мейдангъа кетирильгени такъдирде – бу, бойле муэссеселернинь укюмет вазифелерининь я да вежялетликлерининь беджермесини тахмин эте билер – бу муэссеселер кенди фаалиетлерининь токьундыгъы бутюн шахысларнынь акъларыны урьмет этмелидирлер.

4. Шахыснынь ихтиярында кендисининь миллий азлыккъа менсюплигинден гъайры, онынь кимлигини косьтерген башкъа шекиллер де мевджуттыр. Бир де-бир инсаннынь азлыккъа я да чокълуккъа аитлиги ве я аит олмагъанлыгъы акъкъындаки къарар шу инсан тарафындан мустакъиль суретте къабул этиле ве четтен зорлатып къабул эттирильмез. Бу такъдирде бойле сечим я да бойле сечимнинь ред этильмеси шу инсаннынь менфаатларынынь насылдыр бир сыкъыштырылмасына алып кельмемели.

5. Бу тевсиелерге мувафыкъ муэссеселер ве процедураларнынь шекилленмеси эснасында ялынъыз мундериджеге дегиль де, шекильге де диккъат айырмакъ керек. Ишанч муитини сакъламакъ ичюн девлет акимиетинен азлыкълар арасындаки консультациялар кениш иштирак ичюн ачыкъ, транспарентли олмакъ ве эсабатлылыкъ принципине эасланмалыдырлар. Девлет, ичтимаий кутьлевий информация васталарыны медениетлерара анълашувгъа къолтуткъанлары ве азлыкъларнынь проблемлерини айдынлаткъанлары ичюн рагъбетлендирмели.

II. КЪАРАР КЪАБУЛ ЭТЮВДА ИШТИРАК ЭТЮВ

A) Меркезий укюмет севиесиндеки механизмлер

6. Девлетлер, миллий азлыкъларнынь меркезий укюмет севиесинде реалъ тесир этюв васталарына иришмелери ичюн ёл бермек кереклер, зарур олгъанда бунунь ичюн махсус механизмлерни мейдангъа кетирмелилер. Шараитлерге коре бу механизмлер озь ичине ашагъыдаки шекиллерни ала билелер:

– миллий азлыкъларнынь махсус темсильджилик шекиллерини, меселя, олар ичюн парламентнинь бир я да эр бир палатасында я да парламент комитетлеринде ерлер тутмакъ, бунунь киби де къануняпыджылыкъ джерьянында гарантирленген иштиракнинь башкъа шекиллери;

– миллий азлыкъларнынь темсильджилери ичюн назирлер шурасында левазимлер, алий ве я анаяса махкемесинде ве яхут бундан ашагъыдаки макъамларнынь махкемелеринде, бунунь киби де бельгиленген меслеат органлары я да башкъа юксек севиели органларда ерлер пекитмек;

– аит назирликлернинь черчивесинде азлыкъларнынь менфаатларыны эсапкъа алынмасыны теминлеген, мисаль ичюн, азлыкъларнынь ишлери боюнджа мемурларны тайинлев я да даимий суретте ишлетильген талиматларны чыкъарув киби механизмлер; ве

– миллий азлыкъларнынъ векиллерини девлет органларына ишке джелъп этильмеси боюнджа махсус тедбирлер, бунынъ киби де ичтимаий муэссеселернинъ хызметлерини миллий азлыкъларнынъ тилинде эда этюв.

В) Сайлавлар

7. Авропада ве онынъ тышында топланган теджрибе, миллий азлыкъларнынъ сиясий аятта иштирак этмелери ичюн шараитлер яратылмасында сайлавларнынъ муим бир ер туткъланыны косътере. Девлетлер, миллий азлыкъларгъа менсюп олган шахысларнынъ, рей бермек ве дискриминациясыз сайланган левазимлерге намзет косътермек акълары да дахиль олмакъ узере, девлет ишлеринде иштирак этмек акъкъыны гарантирмелидирлер.

8. Сиясий фиркъаларнынъ тешкиль этильмеси ве оларнынъ фаалиетлери, халкъара-укъукий бирлешме урриети принципине мувафыкъ регламентирленмели. Бу принцип, гражданларны о я да бу топлулыкълар менсюплигине коре бирлештирген сиясий партияларнынъ тешкиль этильмесиндеки сербестликни ве белли бир топлулыкъларнынъ менфаатларыны ифаделемеген партияларнынъ тешкиль этильмесиндеки сербестликни озь ичине ала.

9. Сайлав системасы миллий азлыкъларнынъ темсиль олунмасы ве озь тесир имкяналарыны омюрге кечирмек ичюн шараитлер яратмалы.

– Миллий азлыкъларнынъ топлу суретте яшагълары такъдирде, оларнынъ етерли дереджедеки темсильджилиги бир мандатлы сайлав округнынъ яратылмасы иле теминлене билер.

– Миллий азлыкъларнынъ темсиль олунмасына пропорциональ сайлав системалары ярдым эте биле, бунда къанунджылыкълар межлисиндеки ерлернинъ пайы о я да бу партиягъа умуммиллий сайлавларда алган рейлерине коре айырылган ерлер пайына багълы ола.

– Миллий азлыкъларнынъ темсиль олунмасыны ве топлулыкълар арасында эмекдашлыкъларнынъ кенъишлетильмесини, сайлавджыларгъа намзетлерни терджихлерине коре ерлештирмек имкяныны берген базы преференциаль рей берюв шекиллери дестеклей билелер.

– Миллий азлыкъларнынъ мемлекетни идаре этювде иштираклерини парламентке кечювдеки фаиз седининъ эксильтмеси иле кенъишлетмек мумкюн.

10. Сайлав округларынынъ сынъырлары бельгиленгенде миллий азлыкъларнынъ адалетли темсильджилик менфаатларына уйгун шекильде бельгиленмелидирлер.

С) Региональ ве махаллий севиюдеки механизмлер

11. Девлетлер, региональ ве махаллий севиюде миллий азлыкъларнынъ ичтимаий-сиясий аятта иштиракчининъ кенъишлетильмеси ичюн, меркезий укюметке нисбетен косътерильгени киби (6-10-нджы мадделер) тедбирлер коръмелилер. Региональ ве махаллий идаре органларынынъ структурасы ве оларнынъ къарарлар чыкъарувда къууланган усуллары транспарентли ве эали ичюн ачыкъ олмалы ве бойледже азлыкъларнынъ иштиракчини къолайлаштырмалылар.

Д) Меслеат ве консультатив органлары

12. Девлетлерге, аит муэссеселер черчивесинде девлет укюмети ве миллий азлыкълар арасындаки диалог ичюн бир хат хызметини беджере бильген меслеат ве консультатив органларны мейдангъа кетирмек керек. Бу органларда мескеннен теминлев, топракъ фонду, тасиль, тиль ве медениет киби меселелер боюнджа махсус комитетлер ола билер. Бу органларнынъ азлыкълар эркъаны, оларнынъ макъсадына джевап бермели ве миллий

азлыкъларнынъ менфаатынынъ даа семерели ифаделенмеси ве теминленмесини дестеклемелидир.

13. Мезкюр органлар укюмет огюне меселелер къоймакъ, тевсиелер азырламакъ, къануняпыджылыкъ ве дигер меселе боюнджа теклифлер ишлеп чыкъмакъ, муитнинъ илерлемесини козетмек ве миллий азлыкъларнынъ вазиятине догърудан я да къыя суретте тесир эте бильген укюмет къарарлары азырланаяткъан вакъытта, шу къарарларгъа озь изаатларыны такъдим этмек имкянларына малик олмалылар.

Девлет акимият органлары миллий азлыкълар ичюн актуаль олгъан меселелернинъ чезильмеси ве ишанчнынъ къавийлештирильмеси ичюн бу органларнен къануний ве мемурий тедбирлер боюнджа мунтазам суретте меслеатлашмалылар. Бу органларнынъ семерели чалышмасы оларны егерли дереджеде ресурсларнен теминленмесини талап этеджек.

III. ОЗЬ-ОЗЮНИ ИДАРЕ ЭТЮВ

14. Азлыкъларнынъ ичтимаий-сиясий аятта тесирли иштирак этмелери ичюн – айрыджа я да бирликте территориаль олмагъан я да территориаль озь-озюни идаре этюв механизмлерине ихтиядж догъа билир. Бойле механизмлернен багълы олгъан ихтияджлар девлет тарафындан егерли дереджеде теминленмелилер.

15. Юкъарыда къайд этильген механизмлернинъ мувафакъиетли чалыштырылмасы ичюн эм девлет органлары, эм миллий азлыкълар девлет идаресининъ базы бир сааларында екъане меркезлештирильген къарарларнынъ заруриетини, эм де тыпкъы бойле, дигер сааларда чокъчешитлиликни сакълап къалувнынъ устюнликлерини танымалары шарттыр.

– Адет узьре меркезий идаре органларнынъ саляхиетине аит олгъан функциялар мудафаа, тышкъы мунасебетлер, муаджерет ве гумрюк низамы, макроикътисадиат ве кредит-пара сиясетини озь ичине алалар.

– Дигер функциялар, ашагъыда сайылып берильгенлери де дахиль олмакъ узере, азлыкълар я да территориаль озь-озюни идаре этюв органлары тарафындан мустакъиль суретте ве я меркезий акимият органларынен бераберликте эда этиле билелер.

– Функцияларнынъ такъсимленмеси бир девлетнинъ черчивесинде миллий азлыкъларнынъ вазиятлери арасындаки фаркълылыкъларгъа коре симметрик олмай биле.

16. Эм территориаль, эм территориаль олмагъан озь-озюни идаре этюв муэссеселери эалининъ аит группаларынынъ фикирлерини ифаделемек ичюн демократик принциплерге эсасланмалыдырлар.

А) Территориаль олмагъан механизмлер

17. Озь-озюни идаре этюв территориаль олмагъан шекиллери миллий азлыкъларнынъ озьгюнлиги ве медениетлерининъ сакъланылмасы ичюн файдалы бир вастадыр.

18. Бойле механизмлер вастасы иле энъ семерели суретте чезиле бильген меселелер тасиль саасына, медениетке, миллий азлыкъларнынъ тиллерини къулланмаларына, динге ве миллий азлыкъларгъа хас олгъан озьгюнлик ве аят тарзлары ичюн эмиетли олгъан дигер сааларгъа аиттир.

– Шахыслар ве группаларнынъ шахсий истеклерине коре, адларыны ве миллий азлыкъларнынъ тилинде адланмаларны къулланмагъа, бунынъ киби де бу ад ве адланмаларнынъ ресмий органлар тарафындан танылмасына акълары бар.

– Тасиль саасында стандартларнынъ тесбит этильмесине девлет укюмети органлары месулиетли олгъаны назар дикъкъаткъа алынаракъ, миллий азлыкъларнынъ тешкилятлары аит миллий азлыкъларнынъ тилини огретмек ичюн, медениетлери боюнджа, я да эр экисине де даир окъутув програмларынынъ мундерижджесини бельгилей билелер.

– Миллий азлыкълар озь символикасыны ве кимликлерини медений ифаделевнинъ дигер шекиллерни сайлай билелер.

В) Территориаль механизмлер

19. Бутюн демократик топлулыкъларда чешит-тюрю территорияль севиелерде девлетни идаре этюв механизмлери бар. Авропада ве онынъ тышында топлангъан теджрибе, къанун япыджы ве иджра акиметлерининъ базы векаятликлерини меркезий севиеден региональ севиеге бермек макъсадгъа мувафыкъ олгъаныны косътере. Бу аркет девлет аппараты адий децентрализациясы иле ве вазифелернинъ региональ ве махаллий болюклерине такъсимленмеси иле сынъырланмамалы. Сермия ярдымы косътерюв принципининъ нокътаи-назарындан, девлетлер хусусан миллий азлыкълар кендилерине аит меселелерни мустакъиль аль этмек имкъяларыны кенишлете бильген алларда озь-озюни идаре этювнинъ конкрет функцияларыны позитив суретте бакъып чыкъмалылар.

20. Муайен миллий азлыкъларнынъ тарихий ве территорияль спецификасы эсапкъа алынып тешкиль олунгъан аит махаллий, региональ ве мухтар мемуриет органлары бу азлыкъларнынъ проблемлерине даа да семерели суретте сесленмек ичюн озь узерлерине даа бир сыра функцияларны ала билелер.

– Эсасен я да буюк бир колемде бойле органларнынъ саяхиетине аит олгъан ве беджерильмесинде зенгин теджрибе топланылгъан функциялар тасиль, медениет, миллий азлыкъларнынъ тиллерини къуллауув, этраф-муитни корув, махаллий планлаштыруув, табиий ресурсларнынъ менимсенильмеси, икътисадий инкишаф, ерлерде укъукъ къоруйыджылыкънен багълы фаалиетлер, бунынъ киби де мескеннен теминлев, сагълыкъ сакълав ве башкъа ичтимаий хызмет шекиллерини къаврап алалар.

– Меркезий ве региональ акимет органларнынъ бераберликте беджерген вазифелери верги салымы, адлие, туризм инкишафы ве транспорткъа аитлер.

21. Махаллий, региональ ве мухтар акимет органлары, оларгъа бакъкъан территорияда яшагъан эр анги миллий азлыкъларнынъ акълары да дахиль олмакъ узере, бутюн шахысларнынъ акъларыны урмет этмек ве теминлемек кереклер.

IV. ГАРАНТИЯЛАР

А) Анаяса ве укъукъ гарантиялары

22. Озь-озюни идаре этюв механизмлери къануннен бельгиленмелидирлер, ве оларны къайтадан бакъып чыкъув тертиби, адет узьре, кунъделик къуллаанылгъан къанунджылыкътан фаркъ этмелидирлер. Миллий азлыкъларнынъ къарарлар чыкъарылмасында иштираклерини рагъбетлендирген механизмлер къануний тертипте я да башкъа аит усулларнен бельгилене билелер.

– Анаяса нормаларынен пекитильген механизмлернинъ къайтадан бакъып чыкъылмасы, адет узьре, къануняпыджылар я да сайлавджылар арасында узлашув севиесининъ даа да юксек олмасыны талап эте.

– Къануний тертипте тесис этильген озь-озюни идаре этюв механизмлерининъ денъиштирильмеси эксери алларда къанунджылыкъ меджлисинде, озь-озюни идаре этюв органларында, ве я миллий азлыкъларны, яхут эм оларны, эм дигерлерини темсиль эткен органларда, рейлернинъ ихтисаслы чокълугъынен тасдикъланмасыны талап эте.

– Озь-озюни идаре этюв механизмлерининъ чалышмасы ве миллий азлыкъларнынъ къарарлар къабул этювде иштиракининъ механизмлерини вакъыт-вакъыт бакъып чыкъув мезкюр механизмлер эльде этильген теджрибе ве денъишкен муитте гъайрыдан бакъып чыкъылмагъа мухтадж олып-олмагъаныны бельгилемек ичюн къыйметли имкъяларны бере.

23. Миллий азлыкъларнынъ иштирак этювлерининъ янъы шекиллерини къуллаанып бакъмагъа имкъя берген мувакъкъат я да баскъыч-баскъыч файдаланув акъкъындаки меселе бакъып чыкъыла билир. Бойле механизмлер къанунджылыкъ ёлунен я да ресмий

олмагъан тертипте конкрет муддетке мейдангъа кетириле билир ве бу муддет эльде этильген мувафакъиетлерге коре узатыла, гъайрыдан бакъып чыкъыла я да кыскъартыла билинирлер.

В) Укъукъый къорув

24. Миллий азлыкъларнынъ ичтимаий-сиясий аятта семерели иштираклери ичюн конфликтлернинъ огю алынмасы ве даваларнынъ чезильмеси боюнджа аярлангъан консультатив хатлар, бунынъ киби де, лязим олгъанда, бир керелик я да альтернатив механизмлернинъ къулланылмасы ичюн имкян олмалы. Аит усуллар булардыр:

– конфликтлерни махкеме ёлунен аль этюв, джумледен, къанунджылыкъ я да мемурий къарарларнынъ махкеме макъамларында темйиз этюв, булар исе девлетте мустакъиль, битараф ве эалиге ачыкъ махкеме органларынынъ булунмасыны ве чыкъаргъан къарарларынынъ урьмет этильмесини талап эте;

– сёйлешювлер, фактларнынъ бельгиленмеси, араджылыкъ, арбитраж махкемеси, миллий азлыкъларнынъ ишлери боюнджа омбудсмен, бунынъ киби де девлет идареси меселелери боюнджа шикъетлерни къабул этюв ве оларны бакъып чыкъув вазифелерини беджере бильген махсус комиссиялар киби къошма механизмлер.

МИЛЛИЙ АЗЛЫКЪЛАРНЫНЪ ИЧТИМАЙИ-СИЯСИЙ АЯТТА СЕМЕРЕЛИ ИШТИРАКИНЕ ДАИР ЛУНД ТЕВСИЕЛЕРИНЕ БЕРИЛЬГЕН ТАФСИЛЯТЛЫ ИЗААТЛАР

I. УМУМИЙ ПРИНЦИПЛЕР

1. Эм Бирлешкен Миллетлер Тешкилятынынъ Низамнамеси (бундан сонъ «БМТнинъ Низамнамеси» деп адландырыла), эм де АТЭМ/АТЭТнинъ башлыджа весикълалары, инсан акъларыны ве шу джумледен миллий азлыкъларгъа месюп шахысларнынъ акъларыны урьмет эткен мусавий мустакъиль девлетлер арасында достлукъ ве эмекдашлыкъ мунасебетлерининъ инкишафы саесинде халкъара барыш ве телюкесизликнинъ рагъбетлендирильмесине ве пекитильмесине догърултылгъандырлар. Акъикъатен, тарих косьтергени киби, инсан акъларына ве шу джумледен азлыкъларнынъ акъларына урьметсизлик косьтерюв девлет ичерисиндеки стабилликнинъ сарсытылмасына алып келе ве девлетлерара мунасебетлерге мусбет тесир эте биле, бунынънен халкъара барыш ве телюкесизликни хавф астына къалдыра.

1975 сенесине аит Хельсинки Екюнний къарарнамесинде илян этильген декалогнынъ VII принципден башлап, АТЭТ девлетлери миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ къануний менфаатларынынъ урьмет этильмеси ве барышнен стабилликнинъ сакъланмасы арасында темелли бир багъ олгъаныны къайд эте эдилер. Бу багъгъа даа сонъундан къабул этильген темель атыджы весикълаларда, хусусан Мадрид корюшювининъ Екюнний весикъласында (1983 сенеси) (15-принцип), Венадаки корюшювнинъ Екюнний весикъласында (1989 сенеси) (18 ве 19-принциплер) ве янъы Авропа ичюн Париж хартиясында (1990 сенеси), бунынъ киби де даа сонъундан энъ юксек севиюде кечкен корюшювлернинъ весикълаларында, мисаль ичюн *Хельсинки весикъласы* (1996 сенеси) (VI-къысымнынъ 24-маддеси) ве *Лиссабон весикъласында* (I-къысым, XXI асырнынъ Авропасы ичюн умумий ве эр шейни къаврап алгъан телюкесизлик модели акъкъында Лиссабон беяннамеси, 2-къысым) къайта-къайта къайд этильген эди. Бирлешкен Миллетлер Тешкиляты севиесинде миллий азлыкъларнынъ акъларынынъ къорунмасы ве теминленмеси иле барыш ве стабилликнинъ сакъланмасы арасында багъ, хусусан *БМТнинъ миллий я да этник, диний ве лисаний азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ акъларына даир Беяннамесининъ* (1992 сенеси) (метинде «БМТнинъ

азлыкълар акъкъында беяннамеси» деп адландырыла) преамбуласында къайд этильгендир. Бундан да гъайры, АТЭТ девлетлери, янъы Авропа ичюн Париж хартиясыны къабул этип, озьлерининъ демократик идаре принциплерине садъкълыгъыны ифаде эттилер.

Миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ мусавий суретте инсан акъларыны къулламанмалары ичюн эр тарафлама имкянлар яратув, оларнынъ къарарлар чыкъарув кетишатында, хусусан оларгъа биваста токъунгъан къарарларнынъ чыкъарылмасында, семерели иштираклерини козьде тута. Конкрет вазиятлер баягъы фаркълашкъанына ве миллий азлыкъларнынъ ихтиядж ве арзуларынынъ къанаатлендирилъмеси ичюн адий демократик процедураларнынъ къафи ола билъгенине бакъмадан, теджрибе шуны да косьтерир ки, миллий азлыкъларнынъ къарарлар чыкъарылмасында семерели иштираклери макъсадынен сыкъ-сыкъ махсус чаре-тедбирлер корьмек керек ола. Девлетлернинъ бойле вазиятлерде буны япмакъ меджбуриети бир сыра халкъара нормаларында къайд этильгендир: мисаль ичюн, Бешерият олъчюси боюнджа Копенгаген мушавересининъ весикъасынынъ (1990 сенеси) (бундан сонъ метинде Копенгаген весикъасы деп адландырыла) 35-нджи маддесинде АТЭТ девлетлери «миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ, бойле азлыкъларнынъ озьгюнликлерини къорчалав ве дестеклевге аит ишлеринде иштираки кирсетильмек узере, девлет ишлеринде семерели иштираклерине даир акъларыны урьмет этеджеклер»; Азлыкълар акъкъында беяннаменинъ (1992 сенеси) II-маддесининъ 2 ве 3-фыкъраларына бинаэн «азлыкъларгъа менсюп олгъан шахыслар [...] девлет аятында фааль иштирак этмек акъкъына», бунынъ киби де «миллет ве, зарур олгъанда, регион севиесинде менсюп олдукълары азлыкъларга я да яшадъкълары регионгъа аит олгъан къарарларнынъ чыкъарылмасында фааль иштирак этмек акъкъына маликтирлер»; Авропа Кенъешининъ миллий азлыкъларнынъ къорчаланмасына даир Черчиве конвенциясынынъ (1994 сенеси) (бундан сонъ метинде «Черчиве конвенциясы» деп адландырыла) 15-нджи маддесине бинаэн иштиракчи девлетлер «миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ медений, ичтимаий ве икътисадий аятта, бунынъ киби де девлет ишлерининъ, хусусан оларгъа токъунгъан ишлерининъ, юрютильмесинде фааль иштираклери ичюн зарур шараитни догъурмагъа ваад этелер». Семерели иштирак ичюн шараит догъурув бойле иштиракнинъ гонъюлли олмасыны тахмин эте. Затен, ичтимаий-сиясий интеграциянынъ башлангъыч аныламынынъ озю, зораки ассимиляция олгъан кетишатлар яхут оларнынъ акъибетлеринден фаркълы бир шей оларакъ бакъыла ве Черчиве конвенциясынынъ 5-маддеси бундан сакъындыра. Анджакъ гонъюллилик шартында миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ къануний менфаатларынынъ аяткъа татбикъ этильмеси барышыкъ табиатыны ташый ве девлет сиясетинен къанунджылыкъ сааларында оптималь семереге малик ола билир. Бойледже, кениш къаврайышкъа ве чешит эали группаларынынъ фааль иштираклерине догърултылгъан бунынъ киби джерьян, умумен бутюн эалининъ менфаатларына джевап берелер ве оларны джемиет аятынынъ умумий джерьянына кирсетерек, бунынънен девлетнинъ бутюнлигини сакълаяракъ, джемиетнинъ даа да семерели идаре этильсине ярдым этелер. Миллий азлыкъларнынъ ичтимаий-сиясий аятында семерели иштираклерине аит халкъара нормаларда оларнынъ Бирлешкен Миллетлер Тешкиляты, АТЭТ ве Авропа Кенъешининъ макъсадлары ве принциплерине, бу джумледен девлетлернинъ суверен мусавийлиги, территориаль бутюнлиги ве сиясий мустакъбиллигине даир принциплерге зыт кельген фаалиетнен огърашмакъ акъкъыны бермей, деп къайд этиле (Копенгаген весикъасынынъ 37-маддесини, БМТнинъ азлыкълар акъкъында беяннамесининъ 8-маддесининъ 4-фыкърасыны ве Черчиве конвенциясынынъ мукаддемесини бкъ.).

2. 1992 сенеси Хельсинки весикъасынынъ IV-болюгиндеки 25-маддесининъ эсас низамлары рухундаки ишбу тевсиелер АТЭТке иштиракчи-девлетлерге «миллий азлыкъларнынъ этник, медений, лисаний ве диний озьгюнлигининъ рагъбетлендирмек ичюн шараитлерни яратмакъ ве къорунмакънен багълы меджбуриетлерни де озь ичине

алып АТЭК боюнджа озюнинъ аит меджбуриетлерини даа да семерели эда этювде имкянларны» теклиф этерек, бу мунасебетнен къабул этильген меджбуриетлерге эсасланалар.

БМТ низамнамесининъ 1-маддеси 3-фыкърасында къайд этильгени киби, Тешкилятнынъ макъсадларындан бириси, «халкъара икътисадий, ичтимаий, медений ве гуманитар характериндеки халкъара проблемлернинъ чезилювинде ве инсан акъларынынъ ве, ыркъ, джыныс, тиль ве динни айырмадан, умумий урриетлернинъ урьмет этильмеси иле рагъбетлендирильмесинде ве, Низамнаменинъ 55-маддеки «с» болюгинде тесбит этильгени киби, «эр кеснинъ инсан акъларынынъ ве, ыркъ, джыныс, тиль ве динни айырмадан, умумий урриетлернинъ урьмет этильмеси ве кутюльмесине къолтутувда халкъара эмекдашлыкъ япмакъ» макъсадыдыр. Низамнаме, инсан акъларынынъ урьмет этильмеси иле халкъара барышыкълыкъ ве телюкесизликнинъ къолтутулмасы арасында сыкъы багъ олгъанындан келип чыкъа; инсан дегерлигининъ башлыджа эмиети акъкъында *Умумий Инсан акъларына даир умумий беяннаменинъ* (1948 сенеси) 1-маддесинде ве *Граждан ве сиясий акъларгъа даир Халкъара Пактнынъ* (1966 сенеси), *Икътисадий, ичтимаий ве медений акъларгъа даир Халкъара Пактнынъ* (1966 сенеси) ве *Ыркый дискриминациянынъ бутюн шекиллерининъ ёкъ этильмесине даир халкъара конвенциянынъ* (1965 сенеси) мукъаддемелеринде айтыла. Бу дегерлик бутюн адамларгъа айны суретте хас олып мусавий ве айырылмаз акъларны тахмин эте.

Мусавий дегерлик ве айырылмаз акълар гъаесинден аман-аман бутюн инсан акъларына даир халкъара весикъаларда амельге кечирильген дискриминациясызлыкъ принципи келип чыкъа. Оларнынъ арасында Инсан акъларына даир умумий беяннаменинъ 2-маддесини, *Граждан ве сиясий акъларгъа даир халкъара пактнынъ* 2 ве 26-мадделерини ве *Икътисадий, ичтимаий ве медений акъларгъа даир халкъара пактнынъ* 2-маддесини къайд этмели. Ыркый дискриминациянынъ бутюн шекиллерининъ ёкъ этильмесине даир халкъара конвенциянынъ 1-маддесинде бу весикъа джумледен «бир сойдан, миллеттен я да этностан олмасы»на коре дискриминацияны ясакъ эткени акъкъында ачыкъ-айдын къайд этиле.

Инсан акъларынынъ ве эсас урриетлернинъ къорунмасына даир Европа конвенциясынынъ (1950 сенеси) (бундан сонъ метинде «*Инсан акълары акъкъында Европа конвенциясы*» деп адландырыла) 14-маддеси де, Конвенциянен темин этильген бутюн акълар ве урриетлер акъкъында сёз юрютильгенде, дискриминациянынъ гъайри-джаизлиги акъкъындаки принципни «миллий ве я ичтимаий асылына, миллий азлыкъларгъа менсюплиги»не коре дискриминацияны укюм эте. Бу низамлар ве принциплер АТЭТке иштиракчи олгъан эксери девлетлернинъ анаясаларында да акс этильгенлер.

Затен миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларгъа ичтимаий-сиясий аятта семерели иштирак этмек акъкъы берилиркен, олар бу акъны ич бир тюрюлю сынъырланмаларсыз къулламакъ имкянына малик олмалы, иште *Копенгаген весикъасынынъ* 31-маддесинде, *Черчиве конвенциясынынъ* 4-маддесинде ве *БМТ беяннамесининъ* 4-маддесиндеки 1-фыкърасында бунъа ишарет этиле. Бунунънен берабер, *Черчиве конвенциясынынъ* 4-маддесининъ 2-фыкърасына бинаэн дегерликнинъ урьмет олунмасы акъкъынынъ темин этильмесини ялынъыз дискриминациядан вазгечмек принципини дегиль, «миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнен эалининъ эсас группасына менсюп олгъан шахыслар арасыда там ве керчек мусавийлик»ни де тахмин эте. Бунунъ ичюн девлетлер «зарур олгъанда ... сиясий ... аятнынъ ... бутюн сааларында керекли чарелер корьмек» борджлулар, бу мунасебетнен олар «миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ айрыджа ер туткъанларыны кереги киби эсапкъа алмалыдырлар».

Тевсиеде дикъкъат назарында тутулгъан инсан акъларынынъ урьмет этильмеси иле граждан джемиети муэссеселерининъ инкишафы арасында багълылыкъ, *Инсан акъларына даир Европа конвенциясынынъ* мукъаддемесинде айтылгъаны киби, бутюн дюньяда

адалетнинъ теминленмесинен багълы олгъан «семерели сиясий демократия»нынъ талабыны акс эттире. АТЭТке иштиракчи-девлетлер Янъы Европа ичюн Париж Хартиясында бунынъ киби де демократик къурумы ве айрыджа инсан акъларынынъ урьмет этильмеси рефахиятнинъ эсасыны тешкиль эткенини бильдирдилер.

3. Миллий азлыкъларнынъ ичтимаий-сиясий аятта семерели иштираклерини теминлеген айрыджа бир муэссеселер башкъаларнынъ акъларыны сыкъыштырып мейдангъа кетирильмемели. Инсан акълары, шу джумледен девлетнинъ аит векаялетликлерини бере бильген муэссеселер тарафындан бутюнлей ве эр заман кутюльмели. Копенгаген весикъасынынъ 33-маддесине бинаэн иштиракчи-девлетлер тарафындан миллий азлыкъларнынъ озьгюнлигини къорумакъ ичюн тедбирлер корюльгенде «бунынъ киби эр анги тедбирлер аит иштиракчи-девлетлернинъ дигер граждандарына нисбетен мусавийлик ве дискриминациясызлыкъ принциплерине догъру келеджектир». Бундан сонъ Копенгаген весикъасынынъ 38-маддесинде «иштиракчи-девлетлер миллий азлыкъларгъа аит шахысларнынъ акъларыны къорув ве рагъбетлендирюв боюнджа гъайретлеринде инсан акъларына даир конвенцияларгъа ве ве башкъа аит халкъара чалышмаларгъа бинаэн меджбуриетлерни бутюнлей кутеджеклер», деп айтыла. Айны фикир Черчиве конвенциясынынъ 20-маддесинде булунмакъта: «Ишбу Черчиве конвенциясында беян этильген принциплерден догъгъан акълар ве урриетлернинъ амельге кечирильмеси эснасында миллий азлыккъа аит олгъан эр анги шахыс миллий къанунларгъа бойсуна ве дигер шахысларнынъ, хусусан эалининъ эсас группасына я да башкъа миллий азлыкъларгъа аит шахысларнынъ акъларыны урьмет эте». Бу, айрыджа, «азлыкълар теркибиндеки азлыкълар»дан бахс этильгенде, хусусан, озь-озюни идаре этювнен багълы вазиетлерге де аиттир (ашагъыдаки 16 ве 21-тевсиелерге берильген изаатларны бкъ.). Бунынъ ичине къадын акъларынынъ урьмет этильмесини ве бу джумледен, Къадынларгъа къаршы дискриминациянынъ бутюн шекиллерини ёкъ этюв акъкъында конвенциянынъ (1979 сенеси) 7-маддесинде кендисинден бахс этильген «девлетнинъ сиясий ве ичтимаий аятында» дискриминациядан азат олувы да кирсетмели.

4. Азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ кимликлерини бельгилемелери принципининъ негизинде бир сыра темелли меджбуриетлер булуна. Копенгаген весикъасынынъ 32-маддесинде денилир ки, «шахыснынъ миллий азлыккъа менсюбиети онынъ шахсий сайлавынынъ ишидир ве бойле сайлавнынъ амельге кечирильмесинден ич бир тюрлю уйгъунсыз нетиджелер догъмаз». Черчиве конвенциясынынъ 3-маддесиндеки 1-фыкърасынынъ айны бунынъ киби назарда тутулыр ки, «миллий азлыккъа менсюп эр анги шахыснынъ бу азгъынлыккъа менсюп олып-олмагъаныны сербест сайламагъа акъкъы бар, ве бу сайлав я да бу сайлавнен багълы олгъан акъларнынъ амельге кечирильмеси бу шахыскъа зарар кетирмемели». Бунынъ киби де БМТнынъ Азлыкъларгъа даир беяннамесининъ 3-маддесиндеки 2-фыкърасында Беяннамеде беян этильген акъларны амельге кечиргени я да амельге кечирмегени ичюн миллий азлыккъа менсюп олгъан шахысны бир де-бир уйгъунсыз нетиджеге кетирмек ясакъ этильгени акъкъында айтыла.

Шахыскъа менсюбиетини истегени киби бельгилемек акъкъы берильмеден, инсан шахысынынъ мустакъиллиги ве урриетини теменлемек мумкюн дегиль. Анджакъ хусусий аятында дегиль, ичтимаий аятында да инсан озь менсюбиетини чешит-тюрлю бельгилей биле. Бунъа мувафыкъ, инсанларнынъ аркетлилигини юксельткен ве фикир пайлашувыны кенишлеткен ачыкъ типли джемиетлерде бир чокъ адам айны вакытта, чешит-тюрлю ичтимаий багъларына коре, озюни бирлешкен, ян-янаша яшагъан яхут бир де-бир (иерархик я да башкъа) тертипте тизильген бир къач сыфатнен такъдим эте билерлер. Таби, инсаннынъ озюне сечкен сыфатны ялынъыз этник асылы бельгилемез, сёз келими, бу сыфат айны группанынъ черчивесинде фаркълаша билер: фаркълы азаларында о фаркълы тюрслерге ве теренликке малик ола билер. Баис мевзусына коре сыфатларнынъ нисбетли къыймети денъише билер. Бунъа уйгъун оларакъ, муайен меселеге, озюнинъ бир де-бир ишке аитлигини бельгилемесине ве о иште иштиракчининъ теренлигине коре айны

шахыс озюнинь менсюбиетини фаркълы бельгилей билир. Мисаль ичюн, базы девлетлерде инсан верги беяннамесини язмакъ ичюн яхут къомшуларнен куньделик мунасебетлеринде булунмакъ ичюн тильни сечер экен кенди менсюбиетини фаркълы бельгилей билир.

5. Демократик джемиетлерде къарар къабул этювнынь процедура джеэти мундеридже джеэтинден эксик ер тутмаз. Мадамки керекли идаре амелияты ялынъыз халкъкъа нисбетен дегиль, халкънынь менфаатына нисбетен де татбикъ этилиркен, аит процедуралар эр вакъыт алякъалары олгъан шахысларнынь иштираклерини дикъкъат назарында тутмалы, сейир ве джемаатчылыгъынынь къыйметлендирмеси ичюн къапалы олмамалы ве менфаатларына токъунылгъан шахысларнынь незарети алтында булунмалыдырлар. Ялынъыз бойле тертип джемиетнинь къавий ишанчына малик олур. Аит процедураларда кениш иштирак, акъыл танышма, сораштырма, референдумлар, музакерелер ве атта догърудан-догъру менфаатларына токъунылгъан шахыслардан муайен тасдикълар алынмасы иле теминлене билир. Бойле процедуралар татбикъ этилерек чыкъарылгъан къарарларнынь гонъюлли суретте беджериледжеклерини баклемек мумкюн. Девлет органларынынь ве менфаатларына токъунылгъан группаларнынь янашувлары бири-биринден фаркълашкъанда, аит идаре процедураларынынь нокътаи-назарындан даа уйгъун къарарнынь араштырылмасында учюнджи тарафнынь хызметине мураджаат этмек догъру олур эди.

Миллий азлыкъларгъа муайен суретте татбикъынды Копенгаген весикъасынынь 33-маддеси АТЭТке иштиракчи-девлетлерни “бойле азлыкъларнынь тешкилятларынен ве бирлешмелеринен темаслар да кирсетильмек узере, лязим олгъан консультациялар кечирильген сонъ ..., миллий азлыкъларнынь озь территорияларында этник, медений, лисаний ве диний озьгюнликлерининь” къорунмасы боюнджа тедбирлерни къабул этмеге, “ве бу озьгюнликнинь рагъбетлендирильмеси ичюн шараитлер яратмагъа” меджбур этелер. Хельсинки весикъасынынь VI-болюгининь 26-маддесине бинаэн, АТЭТке иштиракчи-девлетлер бундан да гъайры “миллий азлыкъларнынь проблемлерини конструктив рухта, барышыкълы васталарнен ве АТЭТнынь принципери ве меджбуриетлери эсасында бутюн менфаатдар тарафлар арасында диалог къурып чезмекни” бойнуна алдылар. “Бутюн менфаатдар тарафлар”гъа кельгенде, Копенгаген весикъасынынь 30-маддесинде “сабырлылыкънынь, медений фаркълылыкънынь рагъбетлендирильмесинде ве миллий азлыкъларгъа аит меселелернинь чезильмесинде, сиясий партиялар, профсоюзлар, инсан акълары боюнджа тешкилятлар ве диний группалар дахиль олмакъ узере, мустакъиль тешкилятларнынь муим ролю» танылмакътадыр.

Кениш иштиракке эаслангъан процедураларнынь чалыштырылмасы ичюн сабырлылыкъ зарур бир фактордыр. Бири-бирине ишанч ве мусавийликнинь ичтимаий-сиясий икълимини къануний тарзда теминлемели, айны заманда бутюн эали микъясында ичтимаий ахлякънынь тесбит этильмеси боюнджа тербиевий ишни алып бармалы. Бу иште буюк роль кутълевий информация васталарына аит. Черчиве конвенциянынь 6-маддесининь 1-фыкърасында “тарафларнынь сабырлылыкъ рухуны ве медениетлер арасында диалогны рагъбетлендирмелери, бунынь киби де оларнынь территориясында яшагъан бутюн шахыслар арасында этник, медений, лисаний ве яхут диний менсюбиетлерине бакъмадан, хусусан медениет ве информация васталары саасында бир-бирлерине урьмет, анълайыш ве эмекдашылыкъкъа къолтутув боюнджа семерели тедбирлер коръмелери” козьде тутула. Хусусан, девлетлер мейдан чыкъышларында сайгъысыз я да ашалайыджы васыфлар ве сёзлернинь къулланылувыны токътатмалы ве менфий стереотиплерни ёкъ этмелилер. Идеалда, менфаатларына токъунылгъан группаларнынь темсильджилери бунынь киби проблемлернинь чезильмесине догърултылгъан эр анги тедбирлернинь бельгиленмеси ве ишлеп чыкъарылмасында иштирак этмелилер.

II. КЪАРАР КЪАБУЛ ЭТЮВДА ИШТИРАК ЭТЮВ

А) Меркезий укюмет севиесиндеки механизмлер

6. Копенгаген весикъасынынъ 35-фыкърасындаки низамларнынъ инкишафы оларакъ АТЭК экспертлерининъ миллий азлыкъларнынъ меселелери боюнджа мушавереси (Женева, 1991 сенеси) марузасынынъ III-болюгининъ биринджи параграфында «миллий азлыкъларнынъ вазиятине аит меселелер оларнынъ девлетлеринде музакере этильгенде оларнынъ озьлерине бу джерьянда семерели иштирак этюв имкяныны догъурмалы ... [ве] миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ яхут оларнынъ темсильджилерининъ ёнетиджи я да консультатив органларнынъ ишинде [бунынъ киби] демократик иштираки» девлет ишлеринде семерели иштиракнинъ муим унсуры деп къайд этиле. Хельсинки весикъасынынъ VI-болюгининъ 24-фыкърасында АТЭТке иштиракчи-девлетлер “бу мунасебетнен ... миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ, шахысен ве дигерлернен бераберликте, эр бир девлетнинъ къарар къабул этювнынъ демократик процедураларына бутюнлей уйгъун оларакъ, озь улкелерининъ сиясий, икътисадий, ичтимаий ве медений аятында, шу джумледен демократик иштираки эсасында, хусусан сиясий фиркъалар ве бирлешмелер черчивесинде, миллий, региональ ве махаллий севиелерде ёнетиджи ве консультатив органларнынъ ишлеринде там ольчюде иштирак этмек акъкъы кирсетильмек узере, кенди инсан акъларыны ве эсас урриетлерни мустакъиль суретте амельге кечирмелерининъ темин этильмеси боюнджа гъайретлерни даа фааллештирмек»ни боюнларына алдылар. Иштирак, аслында, эм къарарлар къабул этювге салмакълы иссе къошмакъ ичюн имкянлар сыфатында, эм де бойле аркетлернинъ нетиджелерине джевапкъарлыкъ сыфатында джелъп этильмеси манасыны бильдирир. Лязим кельген идаре концепциясы къаиделеринден бири шундан ибареттир ки, адий чокълукънынъ рейи иле къарар къабул этюв эр вакъыт айниетли олмаз. Девлетнинъ структур къурулушы нокътай-назарындан, къарар къабул этюв кетишатынынъ бу къарарларнынъ токъундыкълары группаларгъа багъланмасыны ве, умумен эм девлетнинъ, эм де онынъ эркъянына кирген тешеккюллернинъ севиесинде аит эсабат бермек кереклигини темин эткен тюрлю децентрализация шекиллерини къуullanмакъ мумкюн. Унитар девлетлерде, федерация ве конфедерацияларда бу меселелер фаркълы чезиле билерлер. Азлыкъларнынъ ёнетиджи органларда темсильджилиги оларгъа белли ерлер айырылмасы (квоталар, хызметте юксельме я да башкъа тедбирлер) эсабына теминлене билер. Иштиракнинъ, мисаль ичюн, рей акъкъы иле я да онсыз, бир де-бир комитетте темин алтына алынгъан азалыкъ киби шекиллери де ола билер. Укъукънен пекитильген я да шекилленген амелияткъа эсаслангъан тертипте иджра, махкеме, идаре ве башкъа органларда темсильджилик айны бунынъ киби тертипте теминлене. Азлыкъларнынъ менфаатларыны эсапкъа алмакъ макъсады иле махсус органлар да мейдангъа кетириле билерлер. Азлыкълар озьлерининъ бутюн акъларыны амельге кечирювде реаль имкянларгъа, бу джумледен «девлет хызметине мусавий акълы оларакъ кире бильмеге» малик олмалары ичюн девлет хызмети боюнджа муайен тедбирлерни къабул этмек лязим, бу хусуста Ыркый дискриминациянынъ бутюн шекиллерининъ ёкъ этильмесине даир халкъара конвенциянынъ 5-маддесининъ «с» фыкърасында айтыла.

В) Сайлавлар

7. Земаневий демократиянынъ энъ эмиетли атрибутларындан бири азат ве дюрюст сайлавларнынъ вакъты-вакътынен отъкерильмесине базангъан нуфузлы идаредир. Бунынъле чезильген муимден-муим меселе Инсан акъларына даир умумий беяннамесининъ 21-маддесининъ 3-фыкърасында: «Халкънынъ ирадеси укюмет акимieti ичюн эсас олмалы» деп, ачыкътан-ачыкъ айтыла. Бу темелли норма бир сыра халкъара ве

Авропа мукъавелелеринде, джумледен *Граждан ве сиясий акъларгъа даир халкъара пактнынъ* 25-маддесинде ве *Инсан акъларына даир Авропа конвенциясынынъ* 1-санлы Протоколынынъ 3-маддесинде даа тафсилатлы къайд этильди. АТЭТке иштиракчи-девлетлерге нисбетен Копенгаген весикъасынынъ 5 ве 6-мадделеринде «инсан шахысиетине хас олгъан хайсиетнинъ ве бутюн инсанларнынъ мусавий ве айырылмаз акъларынынъ толу ифаделенмеси ичюн эсас бир шекильде лязим олгъан адалет унсурлары» конкрет суретте сайып кечильген ве «вакъты-вакътынен отъкерильген акъкъый сайлавлар кетишатында халкънынъ азат ве дюрюст шекильде ифаделенген ирадеси эр анги укюметнинъ къанунийлиги ве акимлигининъ негизини тешкиль эте», деп къайд этиле. Девлетлер, бу меджбуриетлерини насыл эда этеджеклерини бельгилегенлеринде баягъы сербестликке маликлер, факъат, олар буны темсильджиликни энъ юксек севиiede теминленмеге аракет этип, дискриминациясыз япмалыдырлар. Бирлешкен Миллетлер Тешкилятынынъ черчивесинде Инсан акъларына даир комитет озюнинъ 25-санлы Умумий тертиптеки къайдларнынъ (57-сессия, 1996 сенеси) 12-фыкърасында 25-маддеси боюнджа ашагъыдаки изаатларны берди: «Озь фикрини сербест ифаделев, барышыкълы топлашувлар ве бирлешмелер урриетине даир акъ рей берюв акъкъынынъ семерели суретте амельге кечирильмесининъ эсас шартыны тешкиль эте ве о толусынен къорчаланмалы. [...] Рей берюв тертиби акъкъында информация ве материаллар азлыкъларнынъ тиллеринде де нешир олунмалы». Сонъра, 25-санлы Умумий тертиптеки къайдларнынъ 5-фыкърасында: «девлет ишлерининъ юрютильмеси сиясий веялетликлернинъ амельге кечирильмеси, джумледен къанунджылыкъ, иджраджылыкъ ве мемуриет веялетликлернинъ эда этильмесинен багълы олгъан кениш бир анъламдыр. О, девлет идаресининъ бутюн джеэтлерини, бунынъ киби де халкъара, миллий, региональ ве махаллий севиелерде сиясетнинъ ишлеп чыкъылмасы ве амельге кечирильмесини къаплап ала», деп анълатыла.

Мадамки чешит-тюрлю бакъышларнынъ ве менфаатларнынъ мевдждуети шараитинде ич бир тюрлю сайлав системасы битараф таныла бильмез экен, девлетлер оларнынъ конкрет шараитлеринде идаренинъ энъ нуфузлы шеклини теминлеген бир системаны сайлап алмалылар. Бу, хусусан, акси алда мусавий темсильджиликлеринден махрум къала биледжек, миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахыслар ичюн муимдир.

8. Эсас итибарыле демократик джемиет озь гражданларына – та барышыкълы васталарыны къулангъанлары ве башкъаларынынъ акъларыны урьмет эткенлерине къадар – сиясий озь-озюни тешкилятландырув тарзларыны зорбалыкънен къабул эттирмемели. Аслында, сёз Инсан акъларына даир умумий беяннаменинъ 20-маддеси, Инсан акъларына даир Авропа конвенциясынынъ 11-маддеси ве Копенгаген весикъасынынъ 6-фыкърасы кирсетильмек узере, чешит-тюрлю халкъара весикъларда бельгиленген бирлешмелер урриети акъкъында кете. Бундан гъайры, миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахыслар ичюн бирлешмелер урриети Копенгаген весикъасынынъ 32.6 санлы фыкърасына ве Черчиве конвенциясынынъ 7-маддесине бинаэн махсус гарантия алтына алынды. Хельсинки весикъасынынъ VI-болюгининъ 24-фыкърасында АТЭТке иштиракчи-девлетлернинъ «миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ индивидуаль суретте ве я башкъаларнен бераберликте, там ольчюде [...] озь девлетининъ сиясий [...] аятында, шу джумледен [...] сиясий партиялар ве бирлешмелер черчивесинде иштирак этмек акъкъы кирсетильмек узере, озюнинъ инсан акъларыны ве эсас урриетлерни амельге сербест кечирмелери»ни теминлемек меджбуриетлерине даир къошма суретте конкретлештирилелер.

Мусавийлик ве дискриминациясызлыкъ принциплерининъ толусынен кутюльгени такъдирде этник аляметине коре тешкиль олунгъан сиясий партияларгъа бирлешмекнинъ объектив ве субъектив ихтияджы эксиледжек я да бутюнлей ёкъ оладжакъ; бунынънен берабер базы алларда этник джемаатлар тарафындан тешкиль олунгъан бойле фиркъалар, оларнынъ озьгюн менфаатларынынъ темсильджилигине ве, бойледже, джемиет аятында реаль иштираклерине екяне умют ола билерлер. Табийй, инсанлар башкъа бир принципке

эсасланып, мисаль ичюн региональ менфаатларгъа коре де партияларгъа бирлеше билірлер. Идеалда, партиялар эркъяналарына коре, ачыкъ олмакъ ве тар этник черчивелерине къапланмамакъ кереклер; бунъа коре, буюк партиялар, этник аляметине коре партиялар мейдангъа кетирмеге ихтияджлар я да ынтылышларыны эксильтерек, эркъяналарына азлыкъларнынъ темсильджилерини кирсетмеге чалышмалылар. Бу мунасебетнен сайлав системасынынъ сечильмеси буюк эмиет къазана. Эр алда сиясий партияларгъа ве башкъа бирлешмелерге ыркъ нефретининъ туташтырылмасыны ясакъ этмели, бу хусуста *Граждан ве сиясий акъларгъа даир халкъара пактнынъ 20-маддесинде ве Ыркъый дискриминациянынъ бутюн шекиллерини ёкъ этильмесине даир конвенциянынъ 4-маддесинде* айтыла.

9. Сайлав системасы къанунджылыкъ меджлисининъ ве башкъа органлар ве муэссеселернинъ сайлавларыны, бу джумледен айры вазифедар шахысларнынъ сайлавларыны къаврап ала. Базы алларда, сайлав округларынынъ сынъырлары насыл бельгиленгенине ве округларда яшагъан азлыкъларнынъ топлулыгъына коре, миллий азлыкъларнынъ аит темсильджилиги бир мандатлы сайлав округлары ярдымынен теминлене билір; дигер алларда азлыкъларнынъ аит темсильджилигининъ етерлик дереджедеки теминини пропорциональ сайлав системасы тешкиль эте билір. АТЭТке иштиракчи-девлетлерде пропорциональ темсильджиликнинъ чешит шекиллери татбикъ этильмекте, шу джумледен: «преференциаль рей берюв» шеки къулланыла, рей берювнинъ бу шеки къулланылгъанда сайлавджылар намзетлерни терджихлерине коре ерлештирелер; «ачыкъ джедвеллер системасы» шеки, рей берювнинъ бойле шеки къулланылгъан заманда сайлавджылар фиркъа джедвелинден бир де-бир намзетни терджих эткенлерини косьтере, бунынъ киби де партия ичюн рей бере билелер; «къарышыкъ сайлав системасы» шеки, рей берювнинъ мезкюр шеки къулланылгъанда сайлавджылар бирден зияде чешит фиркъалардан олгъан намзетлерге рей бере билелер; «кумулятив система» шеки, рей берювнинъ ишбу шеки къулланылгъан заманда сайлавджылар терджих эткен намзетлерине бирден зияде рей бере билелер. Файыз седини азлыкъларнынъ темсильджилигине мания ола биледжек къадар юксек этмемели.

10. Сайлав округларынынъ сынъырлары бельгиленгенде, миллий азлыкъларнынъ директив органларда темсильджиликлерининъ теминленмеси макъсадынен оларнынъ проблемлери ве менфаатлары назарда тутулмалы. «Мусавий укьукълылыкъ» аныламы, сечип алынгъан усул ич бир кимсенинъ менфаатларыны сыкъыштырмамалы ве эр кеснинъ проблемлери ве менфаатлары дикъкъаткъа алынмалы, деген фикирни бильдире. Идеалда, округларнынъ сынъырлары мустакъиль ве ангаже этильмеген орган тарафындан бельгиленмели, бу исе башкъа вазифелернинъ беджерильмесинен бирликте азлыкъларнынъ акъларына урьмет косьтерильмесини теминлей билір эди. АТЭТке иштиракчи бир чокъ девлетлерде бу меселе мутехассыслардан ибарет даимий сайлав комиссияларынынъ мейдангъа кетирильмеси иле чезиле.

Эр не исе, девлетлер азлыкъларнынъ темсильджилигини эксильтмек я да бутюнлей ёкъ этмек макъсадынен, сайлав округларынынъ сынъырларыны гъайрыдан бакъмамалы я да бир де-бир округда чешит эали группаларынынъ сайыджа нисбетини башкъа бир ёлнен денъиштирмемели. Бу хусус Черчиве конвенциясынынъ 16-маддеси иле догърудан-догъру ясакъ этиле, Авропа махаллий озь-озюни идаре этюв хартиясынынъ 5-маддесинде исе махаллий территориаль тешекюллерининъ сынъырлары бунынънен менфаатларына токъунылгъан махаллий джемиетлернен эвельден акъыл танышмадан – бойле акъыл танышув, къанун мусааде эткенде, референдум шекинде кечириле билір – денъиштирмемели (территориаль механизмлерге аит 19-тевсиеге берильген изаатны бкъ.).

С) Региональ ве махаллий севиеледеки механизмлер

11. Бу тевиесе унитар девлетлерге кирген севиелери меркезий девлет органынынъ севиесинден ашагъы олгъан виляетлер, департаментлер, больгелер, префектуралар,

беледиелер, шеэрлер ве къасабалардаки, бунынъ киби де федерациянынъ субъектлери олгъан мухтар виляетлер ве дигер тешеккюллердеки – бутюн акимет органларына аиттир. Бутюн инсанларгъа озь акъларыны мусавий дереджеде амельге кечирмеге имкян берген шараитлерни изчен суретте яратмакъ вазифеси ялынъыз меркезий акимет севиесинде дегиль, ондан ашагъыдаки севиелерде де бу акъларнынъ урьмет этильмеси теминленмек кереклигини назарда тута. Факъат, региональ ве махаллий севиеледеки структураларнынъ къурулышында къулланылгъан низамлар меркезий акимет севиесинде къулланылгъан мизанлардан фаркъ эте билерлер. Бунынъ киби де, структуралар мейдангъа кетирильгенде, ихтияджларнынъ чешитлилиги ве бильдирильген истеклернен шартландырылгъан асиметрия олмасы мумкюн.

D) Меслеат ве консультатив органлар

12. Хельсинки весикъасынынъ VI-болюгининъ 24-маддеси АТЭТке иштиракчи-девлетлерни «миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ индивидуаль суретте ве башкъаларнен бераберликте, озь мемлекетлерининъ сиясий [...] аятында [...], шу джумледен миллий, региональ ве махаллий севиелерде консультатив [...] органларнынъ ишинде демократик иштирак этюв эсасында, озь инсан акъларыны, бунынъ киби де там ольчюде иштирак этмек акъкыны ве эсас урриетлерини сербестче амельге кечирмелери»ни теминлемеге меджбур эте. Бойле органлар даимий суретте чалышкъан ве белли бир макъсад ичюн мейдангъа кетирильген, акиметнинъ къанунджылыкъ я да иджраджылыкъ далына аит я да оларнынъ янында яхут олардан айры мустакъиль чалыша билелер. АТЭТке иштиракчи олгъан бир сыра девлетлерде парламент органлары янында азлыкълар темсильджилерининъ иштиракинен «тёгерек масалар» киби комитетлер чалыша. Олар мейдангъа кетириле билелер ве артыкъ, бутюн акимет севиелеринде, бу джумледен озь-озюни идаре этюв органларында, реаль суретте чалышмакъта. Бойле органларнынъ семерелилиги, эркъанларына азлыкълар темсильджилерининъ ве махсус эксперт бильгилерине саип олгъан башкъа шахысларнынъ кирсетильмесинен, бунынъ киби де оларнынъ ихтиярына аит ресурсларнынъ берильмесинен ве директив органлар тарафындан буюк бир дикъкъат айырылмасынен теминленир. Консултатив вазифелерни эда этмек ве тевсиелерни ишлеп чыкъармакънен бир сырада бойле органлар девлетнинъ ёлбашчылыгъы ве азлыкълар арасында файдалы бир рабита унсуры хызметини беджере билерлер. Олар бунынъ киби де укюмет севиесинде ве азлыкълар яшагъан джемаатлар севиесинде тедбирлер корюльмесини рагъбетлендире билелер. Бундан да гъайры бойле органлар, меселя, тасиль саасында, программалар амельге кечирильмеси боюнджа муайен вазифелерни аль эте билелер. Бундан да башкъа, о я да бу ихтисаслаштырылгъан комитетлернинъ иши базы азлыкълар ичюн айрыджа бир эмиетке малик ола биле, иште, бундан долайы бу азлыкълар анда темсиль этильмелидирлер.

13. Бойле органларны гъаеге уйгъун тарзда ишлетмекнинъ имкянлары конкрет вазиятке багълыдырлар. Амма эр анги алда зарур идаре амелияты укюметлер тарафындан ишлерине нуфузлы консультатив ве меслеат органларынынъ джелъп этильмеси ве зарур олгъанда оларгъа, бу джумледен аит меселелер узериндеки ишлерге исселерини къошмакъ теклифинен, мураджаат этильмеси боюнджа макъсадкярлы тедбирлерни къабул этмекни назарда тута. Укюметлернинъ бу органларгъа ве оларнынъ азаларына нисбетен ачыкъ давранышы ве оларнен эмекдашлыкъ япмагъа азырлыгъы энъ оптималь къарарларнынъ чыкъарылмасыны теминлер ве акиметнинъ джемиеттеки итибарыны арттырыр.

III. Озь-озюни идаре этюв

14. «Озь-озюни идаре этюв» термини, джемаатнынъ менфаатларына токъунгъан меселелернинъ чезильмесини бир де-бир дереджеде незарет этмесини тахмин этер. «Идаре этюв» ибареси февкъальаде бир саяхиятни асла козьде тутмай. Эр шейден

башкъа о, мемурий ве эмир берюв векаялетлигини, бунынъ киби де конкрет къанунджылыкъ ве махкеме вазифелерини анълата билир. Бунъа, девлет тарафындан озь вазифелерининъ бир къысмыны ёлламакъ яхут теслим этмек яхут да, мисаль ичюн, федерацияда олгъаны киби, башлангъычтан эсасий векаялетликлерни айырув ёлунен иришиле билинир. АТЭТке иштиракчи-девлетлерде озь-озюни идаре этювни чешитюрлю адландыралар: мухтариетни башкъасына берюв, озь-озюни идаре этюв я да ички идаре. Бойле олмакънен берабер территориаль механизмлер шекиллendirильгенде этник мизанлар асла бельгилейиджи мизанлар деп сайылмаз. *Копенгаген весикъасынынъ 35-фыкърасында* АТЭТке иштиракчи-девлетлер «мухтемель васталардан бири сыфатында аит девлетнинъ сиясетине коре азлыкъларнынъ муайен тарихий ве территориянен багълы шараитлерине уйгъун аит махаллий я да мухтар идаре органларыны яратув ёлуны къуullanаракъ бельгиленген миллий азлыкъларнынъ этник, медений, лисаний ве диний озьюнлигини къорчаламакъ ве рагъбетлендирмек ичюн шараитлер яратмакъ макъсадынен косътерильген гъайретлер»ни къайд эттилер. Бу мунасебетнен *АТЭЖ экспертлери мушавересининъ марузасынынъ IV-болюги* единджи параграфында «джумледен, [...] мааллий ве мухтар идаре органлары, бунынъ киби де, сербест ве деврий сайлавлар эсасында сайлангъан консультатив, къанунджылыкъ ве иджра органларынынъ мевджудиети дахиль олмакъ узере, территориягъа эсаслангъан мухтариет; территориягъа эсаслангъан мухтариет олмагъанда миллий азлыкъларнынъ озьюнлигине токъунгъан джеэтлерде озь-озюни идаре этюв; озь тасиль, медениет ве дин муэссеселерини, тешкилятларыны ве бирлешмелерини [...] тешкиль ве инкишаф этмек акъларыны амельге кечирмек истеген миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларгъа [...] сермия ве техникий ярдымы косътерильмеси вастасынен [иштиракчи-девлетлернинъ] базылары аит демократик ёлнен мусбет нетиджелер эльде эттилер», деп къайд этильген эди. *Авропа махаллий озь-озюни идаре этюв хартиясынынъ* мукъаддемесинде демократия ве акимиятнинъ децентрализациялаштырылмасы принциплерини Европанынъ чешит мемлекетлеринде махаллий озь-озюни идаре этювнинъ теминленмесине ве къавийлешмесине ярдым эткен фактор деп, баягъы бир умумийлештирильген тарзда бельгилене. Бу мунасебетнен *Авропа махаллий озь-озюни идаре этюв хартиясынынъ 9-маддеси* бойле делегирленген векаялетликлернинъ амельге кечирильмеси ичюн етерли сермияны алмакъ акъкъыны козьде тутта.

15. Девлет органлары умумен девлетнинъ менфаатларына токъунгъан бир сыра сааларда узерине месулиетлиликни алыр экенлер, бу сааларда меркезий акимият севиесинде аит тедебирлернинъ амельге кечирильмесини теминлемелилер. Адет узьре бу сааларгъа: асылында девлет территориясынынъ бутюнлигини теминлемектен ибарет олгъан мудафаа меселелери; меркезий укюмет икътисаден мусавий олмагъан больгелер арасында мусавийликни теминлемек вазифелерини не дереджеде беджерсе, о дереджеде эмиетли роль ойнагъан буюк икътисадият сиясети; бунынъ киби де анъаневий дипломатия саасы аитлер. Мадамки, башкъа факторлар джиддий умуммиллий нетиджелерге кетире билир экенлер, олар да, ич олмадым къысмен, меркезий регулирлев саасына кирсетильмелилер. Бу саалардаки регулирлев бераберлик темелинде, шу джумледен энъ зияде менфаатдар олгъан теоиториааль бирикмелери я да азлыкъларнынъ иштиракчинен амельге кечириле билир (18 ве 20-тевсиелерни бкъ.). Бунынънен бирликте, регулирлев векаялетликлерининъ бойле болюнюви укъукъкъорууйджылыкъ нормаларына зыт кельмемели эм де арекетлери бири-бирине мувафыкълаштырылмалы ве инсаний мефаат аит дереджеде кутюлип амельге кечирильмели.

Мухтариетнинъ территориаль я да территориаль олмагъан шеклине бакъмайып, умумнынъ таныгъанына коре, эр кеснинъ менфаатлары къаршылашкъан ве эм умумен бутюн девлет ичюн, эм де азлыкълар ичюн айрыджа эмиетке малик олгъан саалардан бирисини тасиль тешкиль этер. *ЮНЕСКОнынъ Тасиль саасында дискриминациягъа къаршы куреш акъкъында конвенциясынынъ 5.1-санлы маддесинде* мезкюр макъсадларгъа анги ёлларнен ирише биледжегине даир олдукъча тафсилятлы низамлар булунмакъталар:

«Ишбу Конвенциянынъ тарафлары олгъан девлетлер [...]»:

б) ана-баба ве аит алларда къануний васийлер, биринджиде, эр бунынъ киби девлетнинъ къанунларынен бельгиленген черчивелер ичинде балаларыны сербест суретте девлет мектеплерине дегиль де, саляхиетли тасиль органлары тарафындан тесбит эильген я да тасдикълангъан минималь талапларына джевап берген башкъа окъув юртларына ёлламакъ, ве, экинджиде, озь итикъадларына мувафыкъ тарзда балаларынынъ диний ве ахлякъий тербиелерини теминлемек имкъанларына малик олмалылар; ич бир шахыс ве группа оларгъа итикъадларына уймагъан диний тербиени зорбалыкънен къабул эттирмемели;

с) миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларнынъ, мектеплернинъ идареси де дахиль олмакъ узере, озь маариф ишлерини алып бармакъ ве, эр бунынъ киби девлетнинъ тасиль саасындаки сиясетине уйгъун тарзда озь тилини къулламакъ я да огретмек акъкъы олгъаныны танымалы лякин, бунынъ шойле шартлары бар: i) бу акънынъ амельге кечирильмеси миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан шахысларгъа бутюн коллективнинъ медениетини ве тилини анъламагъа ве фаалиетинде иштирак этмеге кедер этмемели ве девлетнинъ мустакъиллигине зарар кетирмемели; ii) бу тюр мектеплерде тасиль севиеси саляхиетли органлар тарафындан тесбит я да тасдикъ этильген севиеден ашагъы олмамалы; ве iii) бойле мектеплерде окъув факультатив олмалы», деп саялар.

16. *Инсан акъларына даир умумий беяннаменинъ 21-маддесинде, Граждан ве сиясий акъларгъа даир Халкъара Пактнынъ 25-маддесинде, Инсан акъларына даир Европа конвенциясынынъ 1-санлы Протоколынынъ 3-маддесинде ве АТЭТ нормаларында тасрих этильген демократик идаре принципи идаренинъ бутюн севиелерине ве эр бир бугъумына аиттир. Эгер озь-озюни идаре этюв муэссеселерини тешкиль этмек зарур я да макъсадгъа мувафыкъ олса, демек бу муэссеселерде демократия принципининъ кутюльмеси бутюн гражданларнынъ мусавий тарзда акъларыны амельге кечире бильмеси ичюн бир шарт сайылыр.*

А) Территориаль олмагъан механизмлер

17. Бу болук о я да бу группанынъ джогърафия нокътаи-назарындан топлу суретте яшамагъанында къулламагъа энъ эльверишли олгъан – сыкъ-сыкъ оны «шахсий» я да «медений» мухтариет деп адландыралар – территориаль олмагъан механизмлерге багъышлангъан. Вежялетликлернинъ аит болюнмеси, бу джумледен муайен сааларда ишлернинъ алынып барылмасы умумдевет севиесинде я да территориаль тешеккюллер севиесинде теминлене билир. Эр не исе, бу тедбирнен къаврап алынгъан шахысларнынъ акълары гарантирленмели. Бойле шекильдеки мухтариет, онынъ джемиеттеки вазифесининъ амельге кечирильмеси ичюн зарур олгъан аит сермияларнен пекитильмели ве кениш иштиракны назар дикъкъатында туткъан процедураларгъа эсасланмалы (5-тевсиени бкъ.).

18. Бунынънен мухтемель вазифелернинъ джедвели тюкенмей. Чокъ шей конкрет вазиятке, шу джумледен ве ильк невбетте, азлыкъларнынъ ихтияджларына ве ифаделеген истеклерине багълы оладжакъ. Фаркълы алларда о я да бу меселелер азлыкъларны даа чокъ я да даа аз меракъландыраджакъ, ве оларнынъ чезилюви азлыкъларгъа чешит-тюрюлү тесир этеджек. Базы саалар ортакъ фаалиет аланыны тешкиль эте билирлер. Азыкълар ичюн энъ сезилирли меселелерден бири – бу эм джемиет муэссеселерине эм де айры гражданларгъа аит олгъан, озь башына озь адыны я да адландырманы бельгилемек акъкъы. Бойле вазият Черчиве конвенциясынынъ 11-маддесининъ 1-фыкърасында козьде тутула. Дин акъкъында айтылыр экен, бу тевсиенинъ муэллифлери диний тешкилятларгъа (мисаль ичюн, нуфус къайдына нисбетен) ёллангъан вежялетликлер даиресининъ бельгиленмеси истисна оларакъ, девлетнинъ бу сааларгъа къарышмасына итираз бильдирелер. Тевсиеде, бунынъ киби де азлыкъларгъа аит муэссеселернинъ кутюльвий информация васталары узеринден незарет этмелери назарда тутулмай, лякин

азлыкъларнынъ темсильджилери озь КИВни мейдангъа кетирмек ве ишлетмек акъкъына малик олмалылар, ве бу Черчиве конвенциясынынъ 9-маддесининъ 3-фыкърасынен гарантирлегендир. Табий ки, медениет социаль теминат, мескен ве балаларны бакъув киби сааларны къаврап алгъан чокъ тарафлы анъламдыр; девлет бу сааларда ёлашчылыкъ япар экен, азлыкъларнынъ менфаатларыны да эсапкъа алмалыдыр.

В) Территориаль механизмлер

19. Къарарлар биваста алякъадар олгъан ве менфаатларына токъунылгъан шахысларгъа максимиль дереджеде якъын олгъан ве имкянына коре шу шахыслар тарафындан къабул этильмесини теминлеген вежялетликлерни оларнынъ кендилерине берюв ве пара ярдымыны косътерюв принципининъ амельге кечирильмесине даир умумий тенденция Европа девлетлери ичюн характерлидир. *Авропа махаллий озь-озюни идаре этюв хартиясынынъ* 4-маддесининъ 3-фыкърасында бу макъсад шойле ифаделенген. Принципте, ичтимаий вазифелер эалиге энъ якъын тургъан акимият органлары тарафындан амельге кечирильмелидирлер. Вазифелер дигер акимият органларына теслим этилир экен, бунда оларнынъ макъсадынынъ микъясы ве характерини, бунынъ киби де семерелилик ве икътисад талапларыны эсапкъа алмалы. Территориаль озь-озюни идаре этюв девлет бутюнлигининъ сакъланмасына ве айны заманда, азлыкъларнынъ умумий нуфус сайысындаки нисбетлерине мувафыкъ дереджеде оларнынъ идаре севиесиндеки роллерини юксельтерек, иштираклери ве джелъп этильмелерини даа юксек севиеге котерильмесине хызмет эте билер. Федератив къурулыш, айны бунынъ киби де унитар девлетлер я да федерациялар черчивесиндеки айрыджа бир мухтар тешеккюллер бу макъсадгъа хызмет эте билелер. Бунынъ киби де къарышыкъ мемуриетлер мевджут ола билер. 15-тевсиесе къайд этильгени киби, тешеккюллер бутюн девлет территориясында бир чешит олмасы шарт дегиль, олар талаплар ве ифаделенген истеклерге коре денъише билерлер.

20. Мухтариетнинъ акимият органлары къанунджылыкъ, иджра ве махкеме севиесинде реаль вежялетликлерге малик олмалы. Девлет ичинде вежялетликлер меркезий, региональ ве махаллий акимият органлары арасында ве эда эткен вазифелерине коре айырыла билер. Копенгаген весикъасынынъ 35-фыкърасында «бойле азлыкъларнынъ муайен тарихий ве территориаль шартларгъа уйгъун олгъан аит махаллий я да мухтар идаре органлары» сыфатындаки альтернативалары акъкъында айтыла. Бундан корюнип тура ки, девлет черчивесинде бир чешитлилик шарт дегиль. Теджрибе косътергени киби, атта адлие саасына делегирленген (эм эсас, эм де махкеме) вежялетликлер ве ходжалыкънынъ анъаневий сааларына нисбетен вежялетликлер де дахиль олмакъ узере, анъане оларакъ меркезий укюметнинъ саяхиетине аит деп сайылгъан ичтимаий фаалиет сааларында да вежялетликлерни айырмакъ мумкюн. Айны заманда меркезий укюмет девлетнинъ бутюн территориясында адалетни ве имкянлар мусавийлигининъ теминленмеси боюнджа вежялетликлерни озь къолунда тутмалы.

21. Азлыкъларнынъ даа да семерели иштиракини теминлемек ичюн территориаль эсаста делегирлене билъген вежялетликлер азлыкъларнынъ менфаатларыны етерли дереджеде эсапкъа алып амельге кечирильмели. Бу, АТЭТке иштиракчи олгъан бутюн девлетлерге бутюн севиелерде ве бутюн шахыслар ичюн «иджрайий укюметнинъ сайланылгъан къанунджылыкъ органларына я да сайлавджыларгъа эсабат бермесини талап эткен, табиятына коре вежялетли идаре шеклини» теминлемекни буюргъан Копенгаген весикъасынынъ 5.2-санлы фыкърасындан келип чыкъа.

IV. ГАРАНТИЯЛАР

А) Анаяса ве укъукъ гарантиялары

22. Бу болюкте аит низамларнынъ «пекитильмеси», яни оларнынъ къануний тертипте тесбит этильмеси бакъып чыкъыла. Базы алларда пек тафсилатлы укъукъ механизмлери файдалы ола билирлер, башкъа алларда исе черчиве низамлары кифает этер. 5-тевсиеде къайд этильгени киби, механизмлернинъ къабул этильмеси даима ачыкъ процедуралар вастасынен амельге кечирильмели. Айны заманда оларнынъ къабул этильмесинден сонъра, хусусан миллий азлыкъларгъа менсюп олгъан, затларына токъунылгъан шахысларнынъ къорунмасыны гарантирлемек ичюн стабилликни теминлемек зарур. *Авропа махаллий озь-озюни идаре этюв хартиясынынъ* 2 ве 4-маддесинде анаяса механизмлери терджих этиле. Стабиллик ве чевиклик арасында истенильген мувазенетке иришмек ичюн, денъишмелер кирсетюв кетишатыны сиясеттен азат этмек ве бакъып чыкъув процедурасында уюмсызлыкъны эксилътмек макъсадынен кунъ эвельден бельгиленген муддетлерден сонъра янъыдан бакъып чыкъмакъны планлаштырмакъ макъсадгъа мувафыкъ ола билир.

23. Бу тевсие 22-тевсиеден фаркъ эте чюнки о, мевджут олгъан механизмлернинъ денъиштирильмеси ичюн шартларнынъ бельгиленмесини дегиль де, янъы, эвельден къулланылмагъан низамларнынъ денъемесини козьде тута. Саляхиетли акимиеет органларына меркезий органлар ве азлыкъларнынъ темсильджилери арасындаки мунасебетлерде пейда олгъан чешит-тюрюлү вазиятлерде озь сечимини амельге кечиререк, фаркълы янашувларны татбикъ этмеге имкян бериле. Бу, ниайи нетиджелерни эвельден бельгилемемекнен бирликте, эм де сонъки невбетте дегиль, янъылыкъларнынъ къабул этильмеси ве амельге кечирильмеси саесинде файдалы теджрибенинъ менбасы ола билир.

В) Укъукъий имае

24. Копенгаген весикъасынынъ 30-фыкърасында АТЭТке иштиракчи-девлетлер «миллий азлыкъларгъа аит меселелер ялынъыз мустакъиль махкеме системасынынъ озь вазифесини коръмеси шараитинде, къануннынъ акимлигине эсаслангъан демократик сиясий черчивелер ичинде къандырыджы суретте аль этиле биледжегини таныйлар». Бунынъ киби де укъукъий имаенинъ семерели васталары акъкъында *Граждан ве сиясий акъларгъа даир халкъара пактнынъ* 2-маддесининъ 3-фыкърасында айтыла, «махкеме имаеси васталары» акъкъында исе *Авропа махаллий озь-озюни идаре этюв хартиясынынъ* 11-маддесинде анъыла. Махкеме незарети анаяса махкемелери ве, фиилен, инсан акълары боюнджа аит халкъара органлар тарафындан амельге кечириле билир. Копенгаген весикъасынынъ 27-фыкърасында, *Ыркый дискриминациянынъ бутюн шекиллерини ёкъ этильмесине даир конвенциянынъ* 14-маддесининъ 2-фыкърасында ве 1993 сенесинде Инсан акълары боюнджа бутюндюнья конференциясы тарафындан къабул этильген Вена беяннамеси ве арекетлер программасынынъ 36-фыкърасында айтылгъаны киби, миллий комиссиялар, омбудсменлер, этносларара яхут «ыркый» мунасебетлер боюнджа кенъешлер ве илх. киби махкемеден тыш механизмлер ве муэссеселер де муим роль ойнай билелер.